

Секцыя 2

АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ (семантыка, словаўтварэнне, граматыка, прагматыка, мова мастацкай літаратуры)

Марына Кажарновіч (Мінск, Беларусь)

ПРАБЛЕМА КААРДЫНАЦЫІ КОЛЬКАСНАГА ДЗЕЙНІКА І ВЫКАЗНІКА Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ НАШАНІЎСКАГА ПЕРЫЯДУ

Дзейнік і выказнік, што складаюць прэдыкатыўную аснову сказа, граматычна і фармальна ўзаемазвязаны. У беларускім мовазнаўстве існуюць розныя меркаванні наконт спосабу граматычнай сувязі паміж галоўнымі членамі сказа. Некаторыя даследчыкі, пачынаючы ад Я. Карскага і Я. Лёсіка, кваліфікуюць яе як дапасаванне: «Каб злучэнне слоў стала сказам, трэба, каб у гэтым злучэнні слоў быў асабовы дзеяслоў, дапасаваны да назоўніка йменнага ў назоўным склоне» [3, 2]; «Выказнік – галоўны член сказа, залежны ад дзейніка. Залежнасць гэта, з’яўляючыся перш за ўсё сэнсавай, знаходзіць сваё адлюстраванне і ў прыпадабненні граматычных форм выказніка, выражанага змяняльнымі словамі, да граматычных форм дзейніка. Такое прыпадабненне як від граматычнай сувязі называецца дапасаваннем» [1, 319]. І.Я. Лепешаў называе гэтую сувязь прэдыкатыўнай [2, 184]. Але больш мэтазгодна будзе казаць пра каардынацыю як спосаб сувязі ў межах прэдыкатыўнай асновы сказа. Каардынацыя прадугледжвае ўзаемасувязь і ўзаемаабумоўленасць дзейніка і выказніка. «Каардынацыя – сувязь паміж дзейнікам і выказнікам, якая мае характар узаемнага дапасавання або ўзаемнага падпарадкавання» [4, 66].

Варта адзначыць, што ў сваёй большасці фармальнае ўзаемнае прыпадабненне дзейніка і выказніка не выклікае цяжкасцей. Але існуюць пэўныя праблемныя выпадкі. У прыватнасці, калі дзейнік выражаны адзіночным лічэбнікам або колькасна-іменным спалучэннем, адзначаецца пэўная факультатыўнасць лікавых форм выказніка. Яшчэ Я. Лёсік адзначаў, што «звычайна выказнік дапасоўваецца з дзейнікам у ліку. Але ад гэтага палажэння здараюцца адступленні» [3, 123]. Паводле А.Я. Супруна, «нейтралізацыя супрацьпастаўлення форм ліку

выказніка пры колькасным дзейніку звязана са стратай лічэбнікамі катэгорыі граматычнага ліку» [5, 269].

На сённяшні дзень у беларускім мовазнаўстве не выпрацаваны адзіны падыход, які б рэгламентаваў правілы каардынацыі дзейніка, выражанага адзіночным лічэбнікам або колькасна-іменным спалучэннем, і выказніка. Праблема каардынацыі колькаснага дзейніка і выказніка знайшла сваё адлюстраванне ў працах шэрагу мовазнаўцаў.

А.Я. Супрун у сваіх даследаваннях, прысвечаных гэтай праблеме, зыходзіць са ступені ўжывальнасці той ці іншай лікавай формы выказніка ў спалучэнні з колькасным дзейнікам. На аснове статыстычнага ўліку і аналізу дзейнікава-выказнікавых канструкцый у розных усходнеславянскіх мовах даследчык фармулюе асноўныя крытэрыі, якія ўплываюць на выбар лікавай формы выказніка.

Бадай, упершыню правілы «дапасавання выказніка ў ліку» былі выкладзены ў акадэмічнай граматыцы беларускай мовы (1966). Аўтарам адпаведнага раздзела з'яўляецца І.К. Германовіч.

У сваіх даследаваннях навукоўцы абапіраліся перш за ўсё на моўную практыку, улічваючы ступень ужывальнасці той ці іншай лікавай формы выказніка ў спалучэнні з колькасным дзейнікам.

Паспрабуем прасачыць адлюстраванне гэтай праблемы ў моўнай практыцы нашаніўскага перыяду, з якога пачынаецца шлях да ўнармавання і кадыфікацыі беларускай літаратурнай мовы. Разгледзім магчымыя лікавыя формы выказніка ў залежнасці ад спосабу выражэння дзейніка, прааналізаваўшы моўны матэрыял газеты «Наша Ніва» за 1906–1908 гг.

1. Дзейнік выражаны колькасным лічэбнікам у спалучэнні з іменнай часцінай мовы

Моўны матэрыял газеты «Наша Ніва» яскрава дэманструе, што ў беларускай літаратурнай мове тагачаснага перыяду не існавала рэгламентаванага патрабавання да лікавай формы выказніка ў спалучэнні з дзейнікам, які выражаны колькасна-іменным спалучэннем. Пры дзейніку, што абазначае асобу, выказнік ужываецца як у адзіночным, так і ў множным ліку: *348 чалавек саслана ў катаргу (1907, №4, с. 7) – Сорак мужыцкіх выбаршчыкоў заехалі на казённую кватэру (1907, №4, с. 1)*. Пры абазначэнні прыблізнай колькасці таксама сустракаюцца розныя лікавыя формы выказніка: *Са сто бутэлек стаяло (1907, №7, с. 5) – Чалавек дванаццаць мужыкоў паехалі на рыбу (1907, №6, с. 5)*. Не залежыць лікавая форма выказніка ад актыўнасці або пасіўнасці дзеяння, абазначанага дзеясловам: *Сто паноў паехалі (1907, №7, с. 5) – 90 тысячоў гаспадароў мелі зямлі небагата (1907, №8, с. 7)*.

Але ў той жа час паслядоўна вытрымліваецца форма адзіночнага ліку ў выпадку прэпазіцыі выказніка: *Забітых адразу лягло 6 чалавек* (1907, №2, с. 6); *На заўтра намёрло чалавек 6* (1907, №2, с. 6); *На выбары з'явілося 130 выбаршчыкоў* (1907, №6, с. 6); *Уцякло 18 падследственных* (1907, №10, с. 6).

У сучасным мовазнаўстве таксама не існуе адзінства поглядаў на праблему выбару той ці іншай лікавай формы выказніка ў спалучэнні з дзейнікам, выражаным колькасным лічэбнікам або колькасна-іменным спалучэннем. А.Я. Супрун адзначае, што ў такіх выпадках «заўсёды ў форме множнага ліку ўжываецца выказнік пры лічэбніку абодва (абедзве, абое). Пераважна (у 78% выпадкаў) у множным ліку ўжываецца выказнік пры лічэбніках два, тры, чатыры» [5, 265]. «Іншы малюнак дапасавання выказніка даюць лічэбнікі, пачынаючы ад пяці. Тут множны лік выказніка сустракаецца толькі ў 1/3 частцы выпадкаў, у той час як у 2/3 выпадкаў выказнік выступае ў адзіночным ліку» [5, 267]. Даследчык адзначае, што перавага аддаецца адзіночнаму ліку ў выпадку ўказання на прыблізную колькасць, пры прэпазіцыі выказніка і тады, калі выказнік выражаны дзеясловам *быць*.

Паводле І.К. Германовіч [1, 321], у выпадку дзейніка, выражанага колькасна-іменным спалучэннем, на выбар лікавай формы выказніка ўплываюць наступныя паказчыкі:

- адушаўлёнасць / неадушаўлёнасць дзейніка: калі гаворка ідзе пра адушаўлёныя аб'екты, выказнік ужываецца ў множным ліку, калі пра неадушаўлёныя – у адзіночным ліку;

- значэнне прыдыкатыўнага словазлучэння: калі абазначаецца прыблізная колькасць, выказнік ужываецца ў адзіночным ліку, калі дакладная – у множным ліку. Калі ўвага акцэнтуюцца на колькасці, выказнік ужываецца ў адзіночным ліку, калі на дзеянні – ў множным ліку. Калі абазначаецца актыўнае дзеянне, выказнік ужываецца ў множным ліку, калі пасіўнае – у адзіночным.

2. Дзейнік выражаны адзіночным зборным лічэбнікам або зборным лічэбнікам у спалучэнні з іменнай часцінай мовы

Аналіз моўнага матэрыялу газеты «Наша Ніва» паказвае, што ў выпадку дзейніка, выражанага зборным лічэбнікам, выказнік паслядоўна ўжываецца ў множным ліку: *Трое з гэтае банды чорнасотнікоў забілі гарцэніштэйна* (1907, №3, с. 7); *Ад мужыкоў двое не прыехалі* (1907, №6, с. 1); *Пяцero хлапцоў уздумалі* (1906, №5, с. 4); *Двое некіх людзей зранілі надзірацеля* (1907, №3, с. 5).

Паводле А.Я. Супруна, пры дзейніку, выражаным зборным лічэбнікам, перавага аддаецца множнаму ліку выказніка. Але даследчык адзначае пэўную залежнасць лікавай формы выказніка ад прэпазіцыі або

постпазіцыі дзейніка: «варта толькі падкрэсліць, што і тут звычайна з'яўляецца прэпазіцыя выказніка, якая сама па сабе не можа разглядацца як дастатковая ўмова для ўжывання формы адзіночнага ліку» [5, 267].

І.К. Германовіч сцвярджае, што ў выпадку дзейніка, выражанага зборным лічэбнікам, варта ўлічваць актыўнасць / пасіўнасць дзеяння абазначанага выказнікам. Множнаму ліку выказніка аддаецца перавага пры актыўным дзеянні, адзіночнаму ліку – пры абазначэнні пасіўнага дзеяння або стану [1, 321].

3. Дзейнік выражаны неазначальна-колькаснымі словамі

Моўны матэрыял газеты “Наша Ніва” дэманструе факультатыўнасць лікавых форм выказніка ў спалучэнні з дзейнікам, выражаным неазначальна-колькаснымі словамі. Выказнік шырока ўжываецца як у адзіночным, так і множным ліку: *Багата людзей спацэровало (1906, №5, с. 6); Многа людзей выязджаець (1906, №6, с. 4); Большая часць дэпутатоў настанавіла (1907, №10, с. 2) – С таго часу багата эўропейцоў сталі пераселяцца ў Новую Зяляндыю (1907, №8, с. 5); Многа вёсак чакаюць хлеба (1907, №4, с. 8); Большая часць мужыцкіх выбаршчыкоў правялі у Думу такіх, што давольны цяперашнімі парадкамі (1907, №7, с. 2).*

Але ў той жа час пераважае адзіночны лік у выпадку прэпазіцыі выказніка: *Адлучылася тады ад мужыкоў яшчэ колькі чалавек (1907, №6, с. 2); Гаварыла колькі дэпутатоў (1907, №10, с. 2); Прыязджае шмат хадакоў (1907, №10, с. 2).*

А.Я. Супрун адзначае, што “з неазначальна-колькаснымі лічэбнікамі ў беларускай мове пераважае ўжыванне выказніка ў адзіночным ліку [5, 267]. Але ў той жа час заўважае, што варта ўлічваць парадак слоў: адзіночны лік пераважае пры ўжыванні выказніка ў прэпазіцыі.

І.К. Германовіч выбар лікавай формы выказніка звязвае з крытэрыям “змяняльнасці / незмяняльнасці слова з няпэўна-колькасным значэннем”: “Пры дзейніку, выражаным спалучэннем змяняльнага слова з няпэўна-колькасным значэннем (колькі, некалькі, столькі, гэтулькі) у форме назоўнага склону з назоўнікам, займеннікам і субстантывіраваным прыметнікам або дзеепрыметнікам у форме роднага склону, выказнік звычайна ставіцца ў адзіночным ліку, але пры абазначэнні асоб зрэдку можа мець і форму множнага ліку [1, 322–323]. “Пры дзейніку, выражаным спалучэннем незмяняльнага слова, што абазначае няпэўную колькасць (многа, нямнога, мала, нямала, шмат, поўна, багата), з займеннікам хто ў форме назоўнага склону або з назоўнікам, займеннікам, субстантывіраваным прыметнікам і

дзеяпраметнікам у форме роднага склону, выказнік заўсёды ставіцца ў адзіночным ліку [1, 323].

Такім чынам, варта адзначыць, што ў беларускай літаратурнай мове нашаніўскага перыяду назіраецца шырокая варыятыўнасць лікавых форм выказніка ў спалучэнні з дзейнікам, выражаным лічэбнікам або колькасна-іменным спалучэннем. Аналіз моўнага матэрыялу газеты «Наша Ніва» (1906–1908) дэманструе, што адзіным крытэрыям, як так ці інакш уплываў на выбар лікавай формы выказніка, з’яўляецца парадак слоў у межах прэдыкатыўнай асновы сказа: пры прамым парадку слоў аддаецца перавага множнаму ліку выказніка, пры адваротным – адзіночнаму. Пры дзейніку, выражаным адзіночным зборным лічэбнікам або ў спалучэнні з іменнай часцінай мовы выказнік ужываецца ў множным ліку.

Праблема каардынацыі выказніка і колькаснага дзейніка канчаткова не вырашана і на сучасным этапе развіцця беларускай мовы і мовазнаўчай навукі. У большасці сваёй даследчыкі ідуць услед за моўнай практыкай, фармулюючы пэўныя крытэрыі, якія ўплываюць на ўжыванне выказніка ў адзіночным ці множным ліку. Прычыну такіх «хістанняў у выбары форм ліку выказніка пры колькасным дзейніку» А.Я. Супрун бачыць у «незакончаным на дадзеным этапе характары змен граматычных уласцівасцей лічэбнікаў, прадказваючы магчымасць далейшых змен» [5, 270].

Літаратура:

1. Германовіч І.К. Галоўныя члены сказа // Граматыка беларускай мовы: У 2 ч. Мн.: Навука і тэхніка, 1966. Ч. 2: Сінтаксіс. С. 251 – 329.
2. Лепешаў І.Я. Каардынацыя, дапасаванне ці нешта іншае // І.Я. Лепешаў. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні: Дапаможнік. Гродна: ГрДУ, 2002. С. 182 – 185.
3. Лёсік Я. Сінтакс беларускае мовы / Я. Лёсік. – Выд. 2-е, перапрацаванае. – Мінск: Дзяржвыд. Беларусі, 1926. 255 с.
4. Сцяцко П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. Мн.: Вышэйш. Шк., 1990. 222 с.
5. Супрун А.Я. Дапасаванне выказніка да колькаснага дзейніка ў беларускай мове // Беларускае і славянскае мовазнаўства. Мн.: Навука і тэхніка, 1972. С. 264 – 270.
6. Факсімільнае выданне. Наша Ніва. Першая беларуская газета з рысункамі. Выпуск I. 1906 – 1908 гг.